

Küçük Armenia Krallığı'nın Kuzeybatısı: Antiochia ad Taurum¹**Said Mübin Çalış**Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih
Anabilim Dalı saidmubin.calis@gazi.edu.tr

Öz: Küçük Asya'nın doğusunda Persler ve Urartulara bağlı yaşadığı bilinen Ermeni toplumu; MÖ VIII. yüzyılda başlayan İskit - Kimmer istilası sonrasında Küçük Asya'nın doğusunda oluşan siyasi boşluktan faydalanarak "Ermeni Krallığı" adı altında bir bağımsız devlet meydana getirmişlerdir. MÖ 188 yılındaki Apamea Barışı'yla Ön Asya'daki Seleukos egemenliği yıkılmış, Roma İmparatorları Ön Asya'daki yerli krallıkları doğudaki Parthlara karşı siyasi hegemonyasının devamı için desteklemişlerdir. Bu dönemde Roma'nın doğu politikasında önemli bir Roma destekçisi olarak görülen Ermeni Krallığı; MÖ II. yüzyıl sonunda askeri ve politik yönden güçlenmiş, Büyük ve Küçük Ermeni Krallığı olmak üzere iki ayrı siyasi teşkilatlanma halinde idare edilmeye başlanmıştır. II. Tigranes döneminde en parlak zamanını yaşayan Ermeni Krallığı; Antiochia ad Taurum (Maraş) ve çevresine MÖ 83 ile MÖ 69 yılları arasında hakim olmuş, Küçük Ermeni Krallığı olarak bilinen bölgeye bu kenti dahil etmişlerdir. Bu çalışma; antik kaynaklara göre Antiochia ad Taurum kentinin konumu, MÖ IX. ile MÖ I. yüzyıllar arasında Antiochia ad Taurum ve çevresindeki Ermenilerin durumu, özellikle MÖ I. yüzyılda bu kent ve yakın çevresinde ortaya çıkan Ermenilere bağlı nüfus hareketliliği ve politik gelişmeler hakkında bilgiler vermeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ermeniler, Maraş, Tigranes, Armenia Krallığı, Antiochia ad Taurum.

Northwest of Kingdom of Lesser Armenia: Antiochia ad Taurum

Abstract: The Armenian community known to live with Persians and Urartians in the east of Asia Minor; they took advantage of the political absence in eastern Asia Minor and brought an independent state under the name of "Armenian Kingdom", after the invasion of Scythian - Cimmerian in the

¹ Makale Geliş/Kabul Tarihi: 07.09.18/19.03.2019

beginning of the VIII. century B.C. With the Peace of Apamea in 188 B.C., the Seleucid dominion of the Near East was destroyed and the Roman emperors supported the indigenous kingdoms of Asia Minor for the continuation of the political hegemony against the Parthians at east. The Armenian Kingdom, seen as an important Roman supporter in the eastern policy of Rome during this period, began to be governed by two separate political organizations the Great and the Lesser Armenian kingdom, strengthened in the military and political direction at the end of the B.C. II. century. The Kingdom of Armenia which had the most brilliant time during the Tigranes II. period; have ruled Antiochia ad Taurum and were included around these regions in the area known as the Lesser Armenian Kingdom between 83 B.C. and 69 B.C. This study, aims to inform about location of the Antiochia ad Taurum, situation of Armenians at Antiochia ad Taurum and surroundings between IX. and I. century B.C., especially population movements and political developments connected to Armenians at I. century B.C.

Keywords: Armenians, Maras, Tigranes, Kingdom of Armenia, Antiochia ad Taurum.

GİRİŞ

Ermeniler; siyasi ve coğrafi açıdan tarihsel gelişimlerinin kesin çizgilerle ortaya koyulması oldukça zor olan bir toplum olmuştur. Bu zorluğun ortaya çıkmasının temel nedeni ise, Ermenilerin antik dönemleriyle ilgili yapılan araştırmaların büyük bir bölümünün bilimsellikten uzak olmasına ya da duygusal önermelerden oluşmasına bağlanabilir (Küleççi, 2014: 2). Kökenleri hakkında birçok önerme olan Ermenilerin; yüzyıllar boyunca birlikte yaşadığı devletler ve halklar² ile kültürel alışveriş gerçekleştirilmesi, onların bu halklar ile aynı kökene ait görülmesine yol açmıştır. Ermenilere göre daha fazla oturmuş ve güçlü bir kültürel birikime sahip olan toplumlar, onlara karşı baskın çıkarak kendi kültürel geleneklerini Ermeniler arasında yaygınlaştırmayı başarmıştır. Filolojik çözümler, Ermenilerin Hint - Avrupa dilli bir toplum olduğunu ortaya çıkarmaktadır (Aslan, 1920: 13; Texier, 2002a: 259,261).

² Persler, Urartular, Seleukoslar.

Ermeni adına ilişkin günümüze ulaşan ilk yazılı kaynaklar MÖ VI. yüzyıla ait olan Pers Kralı Darius'un Behistun Yazıtları'dır³. Buradan anlaşıldığına göre Ermeni adı hem toplum adına, hem de belirli bir coğrafya adına karşılık gelmektedir. Günümüzde "Doğu Anadolu" olarak adlandırılan bölge için bu dönemde "Ermenistan" adı kullanılmıştır.

Herodotos'un Ermeni adını doğrudan bir topluma karşılık kullandığı bilinmektedir (Herodotos; VII, 73). Ancak diğer Grek yazarları, Ermeni adının hem coğrafya adına hem de bir toplumun adına karşılık kullandığı görülmektedir. Strabo; Ermenistan coğrafyasının oldukça geniş bir alanı kapsadığını, bu coğrafyanın kesin sınırlarla belirlenemediğini (Strabo, II.I/XXV) ve Dicle ve Fırat Irmakları'nın bu coğrafya içerisinde yer aldığını belirtmiştir (Strabo, II.I/XXV). MÖ IV. yüzyılda yaşamış olan Xenophon ise Ermenileri doğrudan gözlemleyerek onların çevresindeki toplumlara göre oldukça güçlü bir orduya sahip olduklarını aktarmaktadır (Xenophon, II.I/VI).

Ermeni toplumuna adını veren halk Lideri Haik'in oğlu Armaneak'tır. Ancak bu toplum daha öncesinde bilinen en eski liderlerinin adı olan "Hai, Hay, Haik, Hayk, Haikh" adı ile adlandırılmışlardır (Strabo, XI.IV/VIII; Issaverdens, 1874: 11; Petrosyan, 2007: 2). Haik adlı bu efsanevi lider ve yaptıkları, eski Ermeni tarihçilerinin eserlerinde anlatılmaktadır⁴. Eski Ermeni tarihçilerinin eserlerinde Ermenilerin ortaya çıkışıyla ilgili genel olarak aynı konu işlenmiştir. Burada Haik ve Bel adlı iki liderden yer alır. Burada adı geçen Bel adlı lider, Babil üzerinde hüküm sürmektedir. Ermeni milletinin ve Ermeni Krallığı'nın ortaya çıkışı ve Ermenilerin bir yönetim altında toplanması da Haik'in Bel'i öldürmesiyle meydana gelmiştir (Bournoutian, 2006: 16). Haik ile Bel arasındaki bu çekişmenin günümüzdeki Van Gölü yakınlarında gerçekteştiği iddia edilmektedir (Issaverdens, 1874: 33). Ayrıca yine bu efsaneye göre Haik, Yafes'in⁵ torunudur (Uras, 1988: 245; Bournoutian, 2006: 16).

³ Bu yazıtlarda Ermenistan coğrafyası hakkında detaylı bilgiler verilmekte olup MÖ VI. yüzyılda Doğu Anadolu'da yaşayan topluluğun artık Ermeniler adı ile adlandırılmaya başlandığı düşünölmektedir. Ayrıntılı bilgi için: (TOLMAN, 1908: 8,18-20).

⁴ Bkz.: (MOSES; I/V,VII,IX,X,XI,XII; AGATANGEGHOS; 767).

⁵ Yafes, Orta Doğu'da ortaya çıkan dini kaynaklarda Nuh'un üç oğlundan biri olarak belirtilir (TISCHLER, 2006: 242).

ERMENİ TOPLUMU ve ERMENİLERİN KÜÇÜK ASYA'DAKİ NÜFUS HAREKETLİLİKLERİ

Ermenilerin Küçük Asya'ya yerleşmeleriyle ilgili veriler oldukça yetersiz olmakla birlikte bu konu ile ilgili iki temel tartışma bulunmaktadır. Bunlardan ilki ve genel olarak kabul edileni Ermenilerin Frigler ile birlikte Küçük Asya'ya yerleştiğidir. Frig ve Ermeni toplumlarının kültür ve dil yönünden benzer özellikler taşıması ve Ermenilerin ve Friglerin Küçük Asya'da bir toplum olma özelliklerinin Ege Göçleri'nden sonra gerçekleşmeye başlaması, Ermeni - Frig akrabalığı yönündeki düşünceleri güçlendirmiştir (Uras, 1988: 319-320; Bournation, 2006: 15; De Morgan, 1965: 51; Redgate, 2000: 13; De Morgan, 1965: 52). Bu görüşü destekleyenlerin en önemli dayanağı ise antik Grek yazarlarının eserlerinde yer alan bilgilerdir⁶. Ermeni halkının nasıl ortaya çıktığına ilişkin ikinci görüş ise onların Mezopotamya ve Küçük Asya halklarını karışımından oluştuğu, bu halklarla genetik açıdan bir çok benzerlikler gösterdikleri, Ermenilerin Urartu ve Urartu öncesi dönemin kültürel ve genetik ardılları olduğu yönündedir (Petrosyan, 2007: 31; Weale vd., 2001: 659; Haber vd., 2015: 1; Harutyunian vd., 2010: 40). Küçük Asya'nın yerlisi olan ve bölge halklarını doğrudan gözlemlemiş bir yazar olan Strabo'nun belirttikleri, modern genetik çalışmalarını doğrular niteliktedir⁷. Ermenilerin Küçük Asya'daki varlığına ilişkin bu iki ayrı görüş üzerinde birtakım düşünceler üretilecek olursa, öncelikle eski Grek yazarları döneminde toplumların kökenini belirlemede genetik çalışmaları yapmak mümkün bulunmamaktadır. Toplumlar bu dönemde kültürel yönden benzer özellikleri dikkate alınarak gruplandırılmış olup tespit açısından hata payı oldukça yüksektir.

Hint-Avrupa dil ailesine ait olan Ermeni dilinin Küçük Asya'daki en eski örnekleri Hitit, Luvi ve Pala dillerindedir. Günümüzde Ermeni dilinin türevlerine Hindistan, Pakistan, İran ve Afganistan'da rastlayabilmek mümkündür (Haber vd., 2015: 1; Weale vd., 2001: 659). Xenophon'a göre ise

⁶ "Phrygia kolonları olan Ermeniler, Phrygialılar gibi giyiniyorlardı (Herodotos; VII, 73).", "Onların ve Ermenilerin çoğunun gelenekleri aynıdır, çünkü ülkeleri benzerdir. Ancak Medler ve Ermenilerden önce de Asya'da üstün bir toplum olan Persler için bu gelenekleri yarattıkları söylenir (Strabo, XI.XIII/IX).

⁷ "Ermeniler, Suriyeliler ve Araplar; birbirine komşu toplumlar olmaları nedeniyle yalnızca dil yönünden değil, yaşam biçimleri ve beden yapıları açısından da benzerlik göstermektedirler (Strabo; I.II/XXXIV)."

Ermeni dili Pers diline oldukça benzer bir dildir ve Pers dili kullanılarak Ermeniler ile konuşulabilmektedir (Xenophon; IV.V/XXXIV).

Ermeni önderi Armanek döneminde milli benlikleri oluşmaya başlayan Ermeni halkının Kafkaslar ile Toros Dağları arasında güç unsuru oluşturmaya başladığı, Ermeni nüfusunun belirli bir bölümünün ise Kapadokya'da bulunduğu bilinmektedir (Chamih, 1827: 17-18; De Morgan, 1965: 59). MÖ 1115 ile MÖ 1077 yılları arasında yaşamış olan Asur Kralı Tiglat Pileser I, 20.000 kişilik bir orduyla Muşki'lerin⁸ Kummukh (Kommagene) eyaletini istila ettiklerini ve buradan güneydoğuya doğru yöneldiklerini anlatmaktadır (Çapar, 1987: 48). Kapadokya bölgesine gelen Ermeniler, buradaki halkın yer değiştirmesine neden olmuş ve sonraki yüzyıllarda Küçük Ermenistan olarak adlandırılacak olan bu coğrafyada ilk nüfus yoğunluklarını oluşturmaya başlamışlardır (Chamih, 1827: 18, 20). Bu bilgilerden yapılacak olan çıkarımlara göre Ermeni halkının Küçük Asya'daki ilk yerleşimlerinin günümüzdeki Maraş kentinin kuzeyinde kalan yakın çevresi olduğu, MÖ XII ile MÖ XI yüzyıllar arası bu bölgelerde var oldukları düşünülmektedir.

Ermenilerin Küçük Asya'daki geçmişlerinin Urartular'dan daha eski olduğu ile ilgili eldeki en belirgin bilgiler toponomik veriler aracılığı ile edinilmektedir. Küçük Asya'daki Arces (Erciş), Arcak (Adilcevaz) gibi Ermenice yer adlarının Urartu öncesi dönemde buralara verilmiş olması, Ermenilerin Urartular'dan önce Van Gölü ve çevresinde nüfus yoğunluğu oluşturduğuna yönelik önemli ipuçları vermektedir (Petrosyan, 2007: 9).

MÖ IX. yüzyıl ortalarında Küçük Asya'nın doğusunda Urartu Krallığı'nın kurulması ile Asur Krallığı Küçük Asya egemenliği yolunda önemli bir rakip kazanmıştır (Erzen, 1992: 24, Kurt, 2009: 2, 11). Urartu Krallığı, bölgede yaşayan Ermenileri de kendi sınırları içerisinde barındıran bir krallık olmuştur. Ermeniler ile Urartular arasında herhangi bir etnik yakınlık olmayıp bu toplumlar farklı dilleri konuşmaktadırlar (Erzen, 1992: 25; Petrosyan, 2007: 4). Urartu Kralı II. Sarduri döneminde (MÖ 763 - 734) Urartu ülkesinde yaşayan Ermenilerin sayısının 1,5 milyon ile 3 milyon arasında olduğu düşünülmektedir (Redgate, 2000: 17). Ermeniler, Nairi Bölgesi'nde

⁸ Asur kaynaklarında Muşki olarak bilinen toplumun doğrudan Ermenileri tanımlaması olasılığı yüksektir (Redgate, 2000: 16, 25; Günaltay, 1987b: 560; Petrosyan, 2007: 12).

yaşamalarının devamı için Urartu Kralları'na hediyeler vermişlerdir (Redgate, 2000: 29).

Pers Kralı Kyros döneminde Küçük Asya, bir tür yerel yönetim sistemi olan satraplıklara ayrılmıştır. Küçük Asya'da 20 satraplık olduğu ve Ermenilerin ise 13. satraplık olan Orontes'e bağlı olduğu bilinmektedir. Bu satraplıkların daha sonra I. Darius tarafından vergiler esas alınarak tekrardan düzenlendiği, Ermenilerin de bu satraplık sistemi içinde yer alan ve Perslere yıllık 400 talanton gümüş vergi ödeyen bir toplum olduğu anlaşılmaktadır (Garsoian, 1997: 45; Tekin, 2007: 47; Redgate, 2000: 51).

Küçük Asya'daki İskit-Kimmer İstilasından Sonra Ermeniler

Küçük Asya'da İskit - Kimmer istilası sonucu siyasi dengeler değişmiş; Frigler ve Urartular yıkılmış, Asurlular ise Küçük Asya'dan çekilmek zorunda kalmıştır. Küçük Asya'nın kuzeyinden Urartu ülkesine giren İskitler ve Kimmerler; buradaki yağma ve istila hareketleriyle birlikte bölgede etkin güç olan Urartu Devleti'nin yıkılmasına neden olmuşlardır. Urartular'dan sonra Küçük Asya'nın doğusundaki askeri - siyasi gücün en önemli temsilcisi olan İskitler; MÖ VI. yüzyılın ilk çeyreğinde, Med Devleti'ne Kapadokya'daki Zile yakınlarında yenilmişler (Erzen, 1992: 42), Küçük Asya'dan çekilmek zorunda kalmışlardır. Ermeniler ise bu siyasi boşluktan faydalanarak daha önceden Urartu egemenliğinde olan toprakları işgal etmişlerdir. Ermeniler öncelikle bu bölgede yaşayan Khaldi halkı üzerinde baskı oluşturarak onların ovalardan ve vadilerden dağlara doğru çekilmelerini sağlamışlar, daha sonra güçlenerek Azerbaycan ve Ararat yakınlarındaki alana da egemen olmuşlardır. (Aslan, 1920: 15; Togan, 1986: 24; Redgate, 2000: 14, 18; Günaltay, 1987: 564).

MÖ 188'deki Apamea Antlaşması sonrasında Toros Dağları'nın doğusundaki Seleukos egemenliği yıkılmış, bu bölge artık Roma'nın hegemonyası altına girmiştir. Apamea Antlaşması'ndan kısa bir süre sonra Ermeniler; Artaxias (Artashes) ve Zariadris (Zareh) önderliğinde Küçük Asya'nın doğusunda güçlenmiş, Roma'nın desteğiyle MÖ 188'de siyasi bakımdan bağımsız bir yapı oluşturmayı başarmışlardır. Ermenilerin ilk kurduğu devletin Til-Garimmu, Shubria, Melid kentlerinden oluştuğu düşünülmektedir (Chahin, 2001: 193; Redgate, 2000: 18; Günaltay, 1987: 574).

Armenia Krallığı bu dönemde Roma'yla iyi ilişkiler geliştirerek bölgede Roma'nın siyasi ve askeri desteğini sağlamaya çalışmıştır. Roma kadar güçlü bir devlet olan Parth Krallığı'nın Küçük Asya'daki egemenlik çekişmesinde Roma'yı kendine rakip devlet olarak görmesi, Armenia-Roma arasındaki iyi ilişkilerin sürdürülebilmesine engel olmuş; Parth Krallığı, Armenia Krallığı'nı kendi tarafına çekmiştir. Roma; MÖ II. yüzyılın sonuna gelindiğinde Küçük Asya'daki yerel krallıklardan olan Kapadokya ve Kommagene üzerinde siyasi kontrolü sağlamış, bu krallıkları Parth Krallığı'na karşı tampon devlet olarak kullanmaya başlamıştır (Payaslian, 2007: 13-14,18).

MÖ II. ile MÖ I. YÜZYILLAR ARASINDA ERMENİLER ve ANTIOCHIA ad TAURUM

II. Tigranes dönemiyle birlikte topraklarını genişleten Armenia Krallığı'nın on beş ayrı bölgeye ayrıldığı bilinmektedir. Küçük Ermenistan da bu bölgelerden biri olmuştur (Issaverdens, 1874: 12).

MÖ 188'deki Apamea Antlaşması'ndan sonra Küçük Asya'nın doğusunda bağımsız bir yapıya kavuşan Armenia Krallığı'nın kuruluş yıllarından itibaren temel amaç olarak Kapadokya ile Medya arasındaki toprakları kendi sınırları içerisine katmak olduğu anlaşılmaktadır Bu coğrafyadaki Sophene ve Kapadokya devletleriyle Armenia Krallığı'nın ilişkileri, kuruluş döneminden itibaren bozulmuştur (Günaltay, 1987: 577). Küçük Ermenistan; kavramsal olarak Armenia Krallığı'nın kuruluşuyla birlikte başlamış olmakla birlikte (Issaverdens, 1874: 12), bu kavrama askeri başarıları sonucunda gerçeklik kazandıran kişi II. Tigranes olmuştur.

Büyük Ermenistan ve Küçük Ermenistan bölgelerini kesin çizgilerle belirlemek oldukça güçtür. Bu iki ayrı bölge ancak kabaca belirlenebilmektedir (Payaslian, 2007: 11). Büyük Ermenistan olarak adlandırılan bölge genel hatlarıyla Fırat Irmağı ile Hazar Denizi arasında kalan bölge olarak tanımlanabilmekteyken (Chahin, 2001: 193), Küçük Ermenistan ise Fırat Irmağı'nın batısında kalan bölge olarak tanımlanabilmektedir (Hewsen, 1997: 15; Bournoutian, 2006: 25).

Antiochia ad Taurum⁹ kenti; Seleukiea Piereia, Edessa, Samosata, Tarsos kentleri arasında kalan bölge olarak tanımlanabilmektedir. Toros Dağları'nın eteğinde bulunması nedeniyle bu adı alan Anthiochia ad Taurum kenti (Moll, 1712 :71), Kommagene Krallığı'nın dört önemli kentinden biridir (Ürkmaz, 2014: 83). Anthiochia ad Taurum, Hellenistik Dönem boyunca günümüzdeki Maraş kenti için kullanılan addir (Texier, 2002b: 142; Newell, 1931: 11; Ramsay, 1960: 309). Bu kent ile ilgili bilgi veren tek antik yazar Ptolemaios olmuştur. Ptolemaios; bu kentin Suriye'nin kuzeyinde, Kommagene'nin sınırları içerisinde yer aldığını bildirmiştir (Ptolemaios; V.XIX/XIV). Ptolemaios'un çizdiği haritalarda Antiochia ad Taurum'un konumu değerlendirilecek olursa; bu kentin Samasota (Samsat) ile hemen hemen aynı enlemlerde, Kiliya'nın doğusunda yer aldığı görülmektedir (Harita 1). Ptolemaios haritalarına göre bu kentin günümüz Maraş kentinin güneybatı bölümlerinde aranması gerektiği anlaşılmaktadır.

⁹ Toroslar Antiochia'sı (Ürkmaz, 2014: 83).

Harita 1: Ptolemaios'un "Tabula Asiae IV" haritasından alınmış olan Antiochia ad Taurum ve çevresindeki kentleri gösteren bölüm (<https://www.davidrumsey.com>, 2018).

Kentin adının nereden geldiğiyle ilgili birtakım varsayımlar bulunmaktadır. Antiochia ad Taurum adının Seleukos Kralı I. Antiochus Soter ya da Kommagene Kralı I. Antiochus Theos'dan geldiği düşünülmektedir (Ürkmez, 2014: 83). Ancak bu kentin adının Seleukos Kralı IV. Antiochus Epiphanes'den geldiği olasılığının diğer görüşlere göre daha yüksek olması gerekir. Bunun nedeni ise Toros Dağları'na IV. Antiochus'u yanında bir boğa ile birlikte betimleyen bronz bir heykelin dikilmiş olduğunun bilinmesidir. Burada IV. Antiochus; Toros Dağları'na adını veren boğayı eğitirken betimlenmiştir (Downey, 1961: 123).

Hellenistik dönemde kurulmuş, Antiochia ad Taurum adına benzer ve bu kente yakın coğrafyada bulunan birçok kent adı örneğine rastlanmaktadır. Bu kentlerden; Antiochia ad Orontem¹⁰, Antiochia ad Sarum¹¹, Antiochia ad Cydnum¹², Antiochia ad Pyramum¹³ kentleri; şu ana kadar yerleri belirlenebilmiş olanlardır.

Anthiochia ad Taurum kentinin Maraş kenti sınırları içinde yer almadığı, özellikle günümüzdeki Antep kenti sınırları içerisinde yer aldığı çeşitli araştırmacılar tarafından savunulsa da¹⁴ genel kanı, bu kentin günümüzdeki Maraş kentinin içerisinde konumlandırıldığı yönündedir. Anthiochia ad Taurum kentinin günümüzdeki Ceyhan Irmağı üzerinde olduğunun bilinmesi, bu iddianın yanlış olduğunu doğrulamaktadır (Texier, 2002b :142; Ürkmez, 2014: 83).

¹⁰ Antakya/Hatay. Suriye Antiochia'sı olarak da bilinmektedir. Adını Orontes (Asi) Irmağı'ndan almaktadır (Downey, 1961: 15).

¹¹ Adana (Talbert, 2000: 1014).

¹² Tarsus (Talbert, 2000: 1014).

¹³ Karataş/Adana (Paul, 2014 :326 ; Hanson, 2011: 270).

¹⁴ Anthiochia ad Taurum kentinin coğrafi olarak günümüzdeki Antep kenti sınırları içinde yer aldığı iddiaları için: (Pinkerton, 1811: 384, 530; Pococke, 1745: 154)

Bu kentten günümüze ulaşabilen arkeolojik kalıntılar bulunamamaktadır. Bu durumun nedeni ise kentin henüz konumunun tam olarak belirlenememesi. Anthiochia ad Taurum, Torosların güneyindeki en önemli geçitlere hakim bir konumda olması nedeniyle bölgede önemli görülen ve işlek bir bölgede yer alan kenttir. Bu kentin Suriye, Mezopotamya ve Kapadokya arasında kalan bir kent olması; bölgedeki ticaretin kontrolünü sağlamak adına büyük önem taşımaktadır (Texier, 2002b: 142; Ramsay, 1960: 309; Garsoian, 1997: 56).

Roma MÖ 129'da Küçük Asya toprakları üzerinde Provinca Asia'yı (Asia Eyaleti) kurunca, Roma'nın sınırları Küçük Asya'nın doğusuna uzanmış, burada bulunan Armenia, Pontus ve Kommagene Krallıkları ile komşu olunmuştur. MÖ I. yüzyılın başında Küçük Asya'nın batısı Roma Devleti'nin elinde iken, Küçük Asya'nın doğu bölümü ise Pontus ve Armenia Krallıkları'nın yönetiminde bulunmaktadır. Romalı komutanlar Doğu Küçük Asya'da yapacakları askeri çalışmaların başarılı sonuçlanması için planlar yaparken Pontus Kralı VI. Mithridates de Roma ordusunun bu planlarına karşı hazırlıklar yapmaktadır. Roma'nun Küçük Asya'daki hızlı ilerleyişine karşı tepki gösteren tek kral VI. Mithridates olmuş ve bu ilerleyişi durdurmak için Roma üzerine saldırmıştır (Yıldırım, 2013: 262, 268). Bu dönemdeki Pontus - Roma mücadeleleri; Roma'nın Küçük Asya'daki yerel krallıklar üzerinde kesin bir şekilde egemen olmasını engellerken Küçük Asya'daki kısa süreli sınır değişikliklerini de beraberinde getirmiştir.

MÖ 95 yılında Parth Krallığı'nın desteğiyle Armenia Krallığı'nın başına geçen II. Tigranes, bunun karşılığında Parthlara yetmiş vadi vermiştir. Buradan II. Tigranes'in krallığının ilk yıllarında yeterli otoriteyi taşımadığı anlaşılmaktadır. II. Tigranes'in kral olmasından kısa bir süre sonra Parthlardan bazı sülaleler Armenia'ya yerleşerek yönetimi elinde tutmak istemiştir. Bu durum karşısında Roma tepkisiz kalmamış, doğuda güçlü bir rakip olarak bulunan Parth Krallığı üzerinde birtakım planlar gerçekleştirmiştir. Hem Roma'nın hem de Parth Krallığı'nın ortak amacı Armenia'yı kendine bağımlı bir krallık durumuna getirmek olmuştur. Ancak Pontus - Armenia ittifakı Parthları da rahatsız etmiş ve bu durum onları Roma ile antlaşma yapmaya zorlamıştır. Cornelius Sulla ve Parth Krallığı büyükelçisi Orobazos arasında yapılan antlaşma ile Fırat Irmağı Roma-Parth arasında sınır olarak kabul edilmiştir. Roma-Parth arasında oluşturulan bu doğal sınır yaklaşık 400 yıl boyunca iki

devlet tarafından korunmuştur (Yıldırım, 2012: 57; Wolski, 1999: 118; Kaya, 2004: 73).

II. Tigranes, Armenia Krallığı'na en parlak dönemini yaşatmış bir kral olmakla beraber, Ermeni tarihi adına da en önemli adlardan biri olmuştur (Tupper, 1896: 143). Kısa sürede ülkesinin sınırlarını batı yönünde genişleten Tigranes, temel amaç olarak Kuzey Suriye ve Kapadokya bölgesi üzerinde egemen olabilmeyi belirlemiştir (Bosch, 1943: 113). Bu amaca yönelik Kuzey Küçük Asya'da önemli bir güç kazanmış olan Pontus Kralı VI. Mithridates Eupator'un kızı Kleopatra ile evlenerek Pontus - Armenia arasında birlik oluşturmuştur (Redgate, 2000: 69; Chahin, 2001: 197). Bunun yanında Armenia - Parth birliğinin yine akrabalık ilişkileriyle güçlendirilmesi (Bosch, 1943: 114); Parth Kralı II. Mithridates'in II. Tigranes'in kızı Avtoman'la evlenmesi (Payaslian, 2007: 19), II. Tigranes'in Küçük Asya'da yapacağı askeri hareketlerin sağlam bir siyasi desteğe dayanmasına ve özellikle Küçük Asya'daki en önemli belirleyici güç olan Roma'nın Küçük Asya politikalarını tekrar gözden geçirmesine neden olacaktır.

II. Tigranes ile birlikte Armenia Krallığı'nın hızlı yükselişi, onun krallığın başına geçmesinden birkaç yıl sonra yakın coğrafyasında gelişen olayların onun adına önemli bir şans oluşturmasıyla açıklanabilmektedir. Tigranes, sınırlarını batı ve güney yönünde genişletme amacı için ona MÖ 88 yılında önemli bir fırsat doğmuştur. Önce MÖ 88 yılında Seleukos Devleti'nin son kralı olan VIII. Antiochus'un kendi generali Heracleon tarafından öldürülmesi (Genç, 2016: 249), sonra Parth Kralı II. Mithridates'in ölümü (Özcan, 2015: 102), Seleukos ve Parth Krallıkları adına büyük bir kargaşa ortamı yaratmış, II. Tigranes de bu kargaşa ortamından yararlanmayı bilmiştir. Seleukos Devleti içinde büyük kargaşa ortamından bunalan Suriye halkı yabancı bir kraldan yardım isteme yoluna başvurmuş, II. Tigranes'i kendi ülkelerini yönetmeleri için çağırılmışlardır. Bu isteği geri çevirmeyen II. Tigranes Seleukos Devleti'nin büyük bir parçasını kendi krallığı içine katmıştır. Bu yerlerden sonra Kilikya ve Kuzey Suriye'ye ilerleyip buralarda egemen olan II. Tigranes, uzak mesafe ticaretinin oldukça stratejik bölgelerini eline geçirerek kısa sürede siyasi ve ekonomik gücünü artırmış, "krallar kralı" unvanıyla adlandırılmaya başlanmıştır. Böylece Armenia Krallığı'nın sınırları Hazar Denizi'nden Akdeniz'e kadar uzanmıştır (Aslan, 1920: 23; Bosch, 1943: 122;

Tupper, 1896: 144; Redgate, 2000: 69; Payaslian, 2007: 20; Garsoian, 1997: 55).

VI. Mithridates'in Kapadokya üzerinde egemenlik planları olmakla birlikte, Roma'nın etkisi nedeniyle buraya doğrudan saldırmak için yeterli gücü kendisinde görmemiştir. Bu nedenle kendisiyle birlik içinde davranan Armenia Kralı II. Tigranes'i Kapadokya'ya saldırmaya yönlendirmiş, II. Tigranes de ordusuyla birlikte Kapadokya'yı kendi egemenliği içine almıştır. Kapadokya Kralı Ariobarzan, II. Tigranes'in karşısında ülkesini savunamayıp hazinelerini toplayarak doğrudan Roma'ya kaçmıştır. VI. Mithridates ve II. Tigranes tarafından Kapadokya'nın vasal kralı olarak Gordios atanmıştır. II. Tigranes'in Kapadokya'daki egemenliği kısa sürmüştür; MÖ 92'de Sulla, ordusuyla birlikte II. Tigranes'in ordusunu yenerek Ariobarzan'ı eski görevi olan Kapadokya Krallığı'na tekrar kavuşturmuştur. Ancak Sulla'nın bölgeden ayrılması üzerine Tigranes ve Mithridates Kapadokya'ya tekrar saldırmıştır. Roma - Kapadokya - Armenia - Pontus devletleri arasında gerçekleşen bu mücadele MÖ 67'ye kadar sürmüştür, Kapadokya Kralı Ariobarzan ülkesinden altı kez kovularak Roma'ya sığınmak zorunda kalmış, bölgedeki kaos ortamı kesin bir sonuca ulaşamayarak devam etmiş, ancak bu bölgedeki egemen güç Armenia - Pontus birliği olmuştur (Günaltay, 1987: 274-275,509).

Anthiochia ad Taurum kentinin II. Tigranes'in eline geçmesine kadar olan süreçte Kommagene Krallığı sınırları içinde yer aldığı bilinmektedir (Ürkmez, 2014: 78). Armenia Kralı II. Tigranes, MÖ 83 ile MÖ 69 yılları arasında Kuzey Suriye ile Kapadokya arasında kalan coğrafyayı kendi egemenliğinde bulundurmıştır. Anthiochia ad Taurum ve yakın çevresinin de böylece Armenia Krallığı egemenliğine geçtiği anlaşılmaktadır (Tekin, 2010: 165). II. Tigranes, egemenlik kurduğu ve Anthiochia ad Taurum kentinin de içinde yer aldığı bu bölgedeki kentlerde, büyük yağma hareketlerinde bulunarak önemli oranda altın, gümüş ve 300.000 kişiden oluşan köleler ile merkezine döndüğü bilinmektedir (Issaverdens, 1874: 77; Bosch, 1943: 122; Chahin, 2001: 198). Bunun yanında Suriye'de egemen olan II. Tigranes bölgedeki yaklaşık yarım milyon kişiden oluşan Suriyeli ve Yahudi tüccarı Ermeni ülkesine yerleştirmiş, böylece kendi ülkesi içinde ticaretin artmasını sağlamıştır (Payaslian, 2007: 20). Ancak II. Tigranes'in kazandığı topraklarda, özellikle Küçük Ermenistan'da yaşayan yüzbinlerce halkı yer değiştirmeye zorlayıp Büyük Ermenistan'a taşınması Ermeniler adına birtakım olumsuzluklar

doğurmuş; Ermeni toplumunu birbirinden kopuk ve kültürel yönden birbirleriyle uyuşmayan bir yığın haline getirmiştir (Günaltay, 1987: 584).

MÖ 79'da Roma, Ön Asya'daki politikalarını tekrar gözden geçirerek daha agresif bir şekilde değiştirmiştir. Roma tarafından bu kararın alınmasında Pontus ve Armenia Krallıkları'nın yayılmacı politikası oldukça etkili olmuştur. Bunun yanında Roma İmparatoru Vespasianus'un Küçük Ermenistan'ı Roma eyaletine dönüştürme kararı alması, Roma ordusunun güney ve doğu yönünde ilerlemesinin en önemli nedenlerinden olmuştur Roma generali Lucullus, Armenia ve Pontus Krallıkları'nın Küçük Asya'daki etkisini bitirmek için görevlendirilmiştir (Bournoutian, 2006: 41; Payaslian, 2007: 21; Garsoian, 1997: 59). II. Tigranes ise sınırlarını daha fazla genişletip güçlenmeyi amaçlamış, MÖ 69'da ordularını Lykaonia'ya göndermiştir. Armenia Krallığı ordusunun Lykaonia üzerine saldırı hazırlıklarına devam ettiği sırada Romalılar Armenia Krallığı üzerine karşı saldırı gerçekleştirmişlerdir. Roma ordusunun başında bulunan Lucullus; Antiochia ve Melitene yakınlarındaki II. Tigranes'in vasallarına karşı askeri başarılar elde ederek Melid üzerinden Fırat Irmağı'na ulaşıp bu ırmağın sol kenarında yer alan Tomisa Kalesi'ni ele geçirmiştir. Lucullus'un buradan sonraki amacı Armenia başkenti olan Tigranokert'i almak olmuştur. Lucullus Dicle Irmağı'na ulaştığında karşısında Armenia ordusunu bulmuştur. Lucullus'un asker sayısından fazla olan Armenia ordusu, düzensiz ve disiplinsiz olması nedeniyle 30.000 asker kayıp vererek savaşı kaybetmiştir. II. Tigranes ise savaş alanından kaçarak kurtulabilmiştir. II. Tigranes'in Lucullus karşısında ağır bir yenilgi alması sonucunda onun vasalları doğrudan Roma egemenliğine girdiğini bildirerek taraf değiştirmişlerdir (Günaltay, 1987: 497-502; Garsoian, 1997: 58). II. Tigranes'in oğulları Zareh ve Tigranes kendine isyan ederek Roma tarafında yer almışlardır. VI. Mithridates ve II. Tigranes; Kuzey Suriye ve Kommagene bölgelerini tekrardan elde etmeyi amaçlamışlar ancak bunu gerçekleştirememişlerdir (Payaslian, 2007: 22).

Lucullus'un II. Tigranes'in ordusunu dağıtması ve Armenia başkenti Tigranokerta'ya girmesinin ardından buraya Tigranes'in zor kullanarak göç ettirdiği Kapadokya'nın 300.000 kişilik yerli halkı, Roma tarafından Kapadokya'ya geri gönderilmiştir (Bosch, 1943: 128; Günaltay, 1987: 584).

Roma senatosu tarafından MÖ 67'de Lucullus'un yerine Pompeius atanmıştır. II. Tigranes, Pompeius'la karşılaşınca tacını çıkararak onun

ayaklarına kapanmıştır. Tigranes, Küçük Asya ve Suriye'deki topraklarından vazgeçeceği ve 60.000 talantos savaş tazminatı ödeyeceğini, Sophene Krallığı'nı oğlu III. Tigranes'e bırakacağına ilişkin Pompeius'la antlaşma gerçekleştirmiştir (Günaltay, 1987: 602-604). II. Tigranes, MÖ 66'da Pompeius'la yapılan Artashat Antlaşması'yla savaş tazminatı ödeyerek Suriye, Fenike, Mezopotamya, Kilikya, Kommagene bölgelerinden çekileceğini bildirmiştir. MÖ 64'te Pompeius'un Galatia, Kapadokya, Kilikya, Suriye, Fenike, Küçük Ermenistan'da tam olarak egemenlik sağlamasıyla bölgedeki yerel krallıkların yerini güçlü bir imparatorluk olan Roma almıştır (Tupper, 1896: 145).

Pompeius II.Tigrenes'in MÖ 55'te ölene kadar Roma'ya bağlı olarak Büyük Ermenistan'ı yönetmesine izin vermiştir. Bu antlaşma gereği Küçük Ermenistan Roma'nın kontrolüne geçmiştir (Bournoutian, 2006: 33; Redgate, 2007: 23). Antiochia ad Taurum kentinin de içinde bulunduğu Suriye ve Kapadokya arasında kalan bölgeye Roma tarafından Kommagene Krallı XIII. Antiochus atanmıştır (Magie, 1950: 360). Böylece Antiochia ad Taurum kenti ve çevresinin Roma egemenliğine geçtiği anlaşılmaktadır. Roma'nın bu düzenlemeleriyle birlikte Antiochia ad Taurum kenti de Armenia Krallığı'nın elinden çıkmış, Roma kontrolündeki Kommagene Krallığı'na bağlı bir kent durumuna düşmüştür.

II. Tigranes, 14 yıl (MÖ 83-69) Küçük Ermenistan'ı elinde bulundurmıştır (Chahin, 2001: 198). Armenia Krallığı'nın batı sınırlarını oluşturan Küçük Ermenistan bölgesinin, özellikle Kapadokya ve Kilikya'nın Roma'ya karşı tampon bölge olarak kullanılması amaçlandığı anlaşılmaktadır (Issaverdens, 1874: 80).

II. Tigranes'in ölümüyle birlikte Roma'nın vasal krallığı haline gelen Armenia Krallığı'nda daha sonraki krallar, Roma tarafından atanmıştır (Payaslian, 2007: 26).

SONUÇ

Küçük Asya; antik dönemlerde, farklı kültür alanları arasında kalan bir geçiş noktası olması nedeniyle kültürel yönden birbirinden çok farklı toplumları ortaya çıkarmıştır. Küçük Asya'daki varlıklarının başlangıcı üzerine çeşitli tartışmaların olduğu Ermenilerin Mezopotamya ve Küçük Asya halklarının dil, kültür ve genetik yönlerden özelliğini taşıdığı tespit edilmiştir.

II. Tigranes ile birlikte kendi doğal sınırlarını aşıp batıda Antiochia ad Taurum kentinin de içinde bulunduğu Küçük Ermenistan'ı oluşturmayı başaran Ermeniler, buranın ekonomik ve stratejik getirilerini 14 yıl boyunca elinde bulundurarak sömürmüşlerdir. Küçük Ermenistan üzerinde Armenia Krallığı'na güçlü bir rakip devlet olan Roma karşısında II. Tigranes'in Küçük Ermenistan'da uzun süreli Ermeni egemenliğine dayanan bir yapılanmaya yönelmediği anlaşılmaktadır. II. Tigranes'in bu bölgeyi köle kaynağı olarak kullanması, buranın kaynaklarının tamamını Büyük Ermenista'a taşınması ve bu bölgeye herhangi bir yatırım yapmaması, onun Antiochia ad Taurum ve çevresinde kalıcı olmaya yönelik bir amaç gütmeyi düşündürmektedir.

Antiochia ad Taurum kenti Roma-Parth-Armenia siyasi krizinin etkilendiği bir coğrafyada yer alması nedeni ile refah düzeyi yüksek bir kent olamamıştır. Antiochia ad Taurum ve çevresindeki MÖ II. ile MÖ I. yüzyıllar arası dönemle ilgili eldeki arkeolojik verilerin yetersiz olması, bu dönemde bu bölgenin büyük bir yağma ve istila hareketine uğradığına ilişkin önemli çıkarımlar oluşturmaktadır. Bu yağma hareketlerinin büyük bir bölümü II. Tigranes tarafından gerçekleştirilmiş; Antiochia ad Taurum ve yakın çevresi tahrip edilmiş, kentin insanları ve taşınabilir eşyaları Büyük Ermenistan'a taşınmıştır. Antik kaynakların da bu kent ile ilgili yeterli bilgi vermemesi, kentin tam koordinatlarını belirleme açısından problem oluşturmaktadır. Ancak bu kentin günümüzdeki Maraş kenti sınırlarının güneybatı bölümü içerisinde aranması gerektiği bilinmektedir. İleride ortaya çıkarılabilecek arkeolojik veriler bu kentin konumunu tam olarak belirleyebilmek için önemli bir kaynak olarak kullanılabilir.

KAYNAKLAR

Antik Kaynaklar

Herodotos (2013), **Tarih**, Çev.: M. Ökmen, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

Ptolemaios, (1991), **Geography**, Çev.: E. L. Stevenson, Dover Publication, New York.

Strabo (1917), **Geography**, Cilt: 1., Çev.: H. L. Jones, William Heinemann, London.

_____(1965), **Geography**, Cilt: 5., Çev.: H. L. Jones, William Heinemann, London.

Xenophon (1939), **Anabasis**, Çev.: H. Örs, Remzi Kitabevi, İstanbul.

_____(1960), **Cyropaedia**, Cilt: 1, Çev.: W. Miller, William Heinemann, London.

Modern Kaynaklar

Agatangeghos (1976), **History of the Armenians**, Çev.: R. W. Thomson, State University of New York Press, Albany.

Aslan, Kevork (1920), **Armenia and the Armenians**, The Macmillan Company, New York.

Bournoutian, Georges (2006), **A Concise History of Armenian People**, Mazda Publishers, California.

Chahin, Mack (2001), **The Kingdom of Armenia**, Curzon Press, Surrey.

Chamih, Michael (1827), **History of Armenia**, Cilt: 1, Çev.: J. Avdall, Bishop's College Press, Calcutta.

Bahar, Hasan (1994), "Hititler'den Romalılar'a Kadar İsauria Bölgesi", **Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, (9-10), ss.219-246.

Bosch, Clemens (1943), **Helenizm Tarihinin Anahatları**, Cilt: 2, Çev.: S. Atlan, Rıza Koşkun Matbaası, İstanbul.

Çapar, Ömer (1987), "Phrygia ve Demir Devrinde Anadolu Kavimleri", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, 31(1-2), ss.43-73.

De Morgan, Jacques, (1965), **The History of the Armenian People**, Hairenik, Massachusetts.

Downey, Glanville (1961), **A History of Antioch in Syria**, Princeton University Press, Princeton.

Erzen, Afif (1992), **Doğu Anadolu ve Urartular**, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

Garsoian, Nina (1997), "The Emergence of Armenia", **Armenian People from Ancient to Modern Times**, Ed.: R., G., Hovannisian, Cilt: 1, St. Martin's Press, New York, ss.37-62.

Genç, Özlem (2016), "II. Tigranes Döneminde Roma - Armenia İlişkileri", **The Journal of Academic Social Science Studies**, (45), ss.247-256.

Günaltay, Şemseddin (1987), **Romalılar Zamanında Kapadokya, Pont ve Artaksiad Krallıkları**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara

Haber, Marc - Mezzavilla, Massimo - Xue, Yali - Comas, David - Gasparini, Paolo - Zalloua, Pierre - Smith, Chris (2015), "Genetic Evidence for an Origin of the Armenians from Bronze Age Mixing of Multiple Populations", **European Journal of Human Genetics**, 24(6), ss.1-6.

Harutyunian, Ashot - Khudoyan, Armine - Andonian, Laris - Yepiskoposian, Levon - Margarian, Ashot (2010), "Genetic Affinity Between the Armenian Yezidis and the Iraqi Kurds, **Iran and the Caucasus**, 14(1), ss.37-42.

Hanson, John (2011), "The Urban System of Roman Asia Minor and Wider Urban Connectivity", **Settlement, Urbanization and Population**, Ed.: A. Bowman, A. Wilson, Oxford University Press, Oxford, ss.229-275.

Hewsen, Robert (1997), "Geography of Armenia", **Armenian People from Ancient to Modern Times**, Ed.: R., G., Hovannisian, Cilt: 1, St. Martin's Press, New York, ss.1-17.

Issaverdens, James (1874), **Armenia and the Armenians**, Armenian Monastery of St. Lazarus, Venice.

Kaya, Mehmet A. (2004), "Romalılar, Parthlar ve Armenia Krallığı (İ.Ö. 92 - İ.S. 4)", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, 19(1), ss.73-86.

Kurt, Mehmet (2009), "Yeni Asur Devleti'nin Kuzey Yayılımı ve Doğu Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası", **Doğu Anadolu Bölgesi Araştırmaları**, 8(1), ss.1-13.

Külekçi, Cahit (2014), "Ermeni, Ermenistan ve Ermenilerin Anadolu'ya Göçleri", **Yeni Türkiye**, (60), ss.1-22.

Magie, David (1950), **Roman Rule in Asia Minor**, Princeton University Press, Princeton.

Moll, Herman (1712), **Atlas Geographus or a Compleat System of Geography Ancient and Modern**, John Nutt, London.

Moses Khorenatsi (1978), **History of the Armenians**, Çev.: R. W. Thomson, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts.

Newell, Edward T. (1931), "The Küçük Köhne Hoard", **Numismatic Notes and Monographs**, (46), ss.1-33.

Özcan, Kevser (2015), "Hellenistik Dönemin Küçük Bir Krallığı: Kommagene", **Tarih Okulu**, (22), ss.97-118.

- Paul, Stephanie (2014), "Sharing the Civic Sacrifice", **Feasting and Polis Institutions**, Ed.: F. V. Eijinde, J. Blok, Brill Publishers, Boston, ss.323-339.
- Payaslian, Simon (2007), **The History of Armenia**, Palgrave Macmillan, New York.
- Petrosyan, Armen (2007), "The Problem of Identification of the Proto-Armenians", **Journal of the Society for Armenian Studies**, 16(2), ss.25-66.
- Pinkerton, John (1811), **A General Collection of the Best and Most Interesting Voyages and Travels in All Part of the World**, Cilt: 10, Longman, London.
- Pococke, Richard (1745), **A Description of the East and Some Other Countries**, Cilt: 2, W. Bowyer, London.
- Ramsay, William M. (1960), **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası**, Çev.: M. Pektaş, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- Redgate, Anne E. (2000), **The Armenians**, Blackwell, Oxford.
- Talbert, Richard, J. A. (2000), **Barrington Atlas of the Greek and Roman World**, Cilt: 2, Princeton University Press, Princeton.
- Tekin, Oğuz (2007), **Eski Anadolu ve Trakya**, İletişim Yayınları, İstanbul.
- _____ (2010), "Pers İmparatorluğu'ndan Türk-İslam Egemenliğine Kahramanmaraş'ta Tarih, Kültür ve Para", **Dağların Gazeli Maraş**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, ss.157-183.
- Texier, Charles (2002a), **Küçük Asya**, Çev.: A. Suat, Cilt: 2, Enformasyon ve Dökümantasyon Hizmetleri Vakfı, Ankara.
- _____ (2002b), **Küçük Asya**, Çev.: A. Suat, Cilt: 3, Enformasyon ve Dökümantasyon Hizmetleri Vakfı, Ankara.
- Tischler, Nancy M. (2006), **All Things in the Bible**, Greenwood Press, London.
- Togan, Zeki V. (1986), "Sakalar", V, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, (22), ss.21-24.

Tolman, Herbert C. (1908), **The Behistan Inscription of King Darius**, Vanderbilt University, Nashville.

Tupper, Allen (1896), **Armenia: It's Present Crisis and Past History**, John Murphy & Company, New York.

Uras, Esat (1988), **The Armenians in History and the Armenian Question**, Documentary Publications, İstanbul.

Ürkmez, Özden (2014), "Eski Çağ'da Maraş ya da Marqaşti Germanicia", **Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 11(2), ss.67-95.

Weale, Michael - Yepiskoposyan, Levon - Jager, Rolf - Hovhannisyan, Nelli - Khudoyan, Armine - Burbage, Oliver - Bradman, Neil - Thomas, Mark (2001), "Armenian Y Chromosome Haplotypes Reveal Strong Regional Structure Within a Single Ethno-National Group" **Human Genetics**, 109(6), ss.659-674.

Wolski, Josef (1999), **The Seleucids The Decline and Fall of Their Empire**, Polskiej Akademii Umiejetnosci, Krakow.

Yıldırım, Ercüment, (2012), "Roma - Parth Mücadelesinde Fırat Nehri'nin Jeopolitik Önemi", **Tarihin Peşinde**, (7), ss.45-64.

_____ (2013), "Carrhae Yenilgisi ve Roma'nın Doğu Politikasına Etkileri", **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, (29), ss.261-272.

İnternet Kaynakları

<https://www.davidrumsey.com/luna/servlet/detail/RUMSEY~8~1~296539~90067920:Tabula-Asiae-IV> (06.09.2018)